

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 4

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR

O'RINBOSARI

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Rashid Zohidov

“Unvonul bayon”da “javomi’ul kalim” uslubi 4

Aynur Saydova

“Kodeks Kumanikus”da Folklor Nümunələri 19

Shuhrat Hayitov

“Boburnoma” hamda uning qo'lyozma va tarjimalari xususida 31

Ozoda Tojiboyeva

Alisher Navoiyning “Favoyid ul-kibar” devoni manbalari, matniy tadqiq tarixi 46

ADABIYOTSHUNOSLIK

Usmon Qobilov

Tavhid, nubuvvat va badiiy tavsif masalasi tadqiqiga doir 61

Ahadjon Muhammadiyev

Muqimiy va Muhyi “Sayohatnoma”larida an’ana va o’ziga xoslik 82

Vusala Aghabayli

O'rta asr Ozarbayjon mumtoz adiblari asarlarida gender o'ziga xosligikni tekshirish 97

LINGVISTIKA

Feada Samadbek

Afg'oniston o'zbek tili fonetikasida assimilyatsiya hodisasi 109

Alisher Navoiyning “Favoyid ul-kibar” devoni manbalari, matniy tadqiq tarixi

Ozoda Tojiboyeva¹

Abstrakt

Mumtoz adabiyotning lirik janrlarida sermahsul ijod qilgan Alisher Navoiy turkiy adabiyotda eng ko'p devon tuzgan shoiridir. Alisher Navoiyning she'riy asarlari o'z davridan boshlab zamondoshlari tomonidan yuqori baholangan. O'z zamonasidagi qardosh millatlar va keyingi davr shoirlari ijodiga katta ta'sir ko'rsatgan. XX asr navoiyshunosligida shoir lirik merosini o'rganish alohida o'rin tutadi. Shoir lirik merosini o'rganish manbashunoslik va adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan keng miqyosda o'rganildi, yangi natijalarga erishildi. Keyingi yillardagi yangiliklar ham lirik merosi manbalariga to'g'ri keladi.

Mazkur maqolada, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti tarkibiga kiruvchi “Favoyid ul-kibar”ning o'rganilish tarixi yoritildi.

Kalit so'zlar: *lirika, devon, qo'lyozma manba, janr, davr, matnshunoslik, adabiyotshunoslik.*

Kirish

Lirika badiiy adabiyotning adabiy-estetik ahamiyatini ochib beruvchi, ijodkor shaxsining so'zga ko'chirilgan ichki olam manzaralaridir. Sharq adabiyotida badiiy ijoddagi iste'dod shoirning nazmdagi mahorati bilan o'lchangani yaxshi ma'lum. Lirik turning barcha janrlarini turkiy tilda yangilagan, o'zgacha mazmun va shakllar bilan boyitgan Alisher Navoiy ijodida katta hajmdagi she'riy merosi alohida o'rin tutadi. Shoirning muxlislari tomonidan tuzilgan “Ilkdevon”, “Oqquyunli muxlislar devoni”, “Badoye'ul-bidoya”, “Navodir un-nihoya”, “Xazoyin ul-maoniy” tarkibidagi “G'aroyib us-sig'ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoye' ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar” va forsiy tildagi “Devoni Foni” nomli jami to'qqizta devoni misli ko'rilmagan sermahsul ijod namunalari hisoblanadi. Ularga

¹ Tojiboyeva Ozoda Tohirovna – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: ozoda@navoiy-uni.uz

ORCID-ID: 0000-0003-4742-8357

Iqtibos uchun: Tojiboyeva, O.T. 2023. “Alisher Navoiyning “Favoyid ul-kibar” devoni manbalari, matniy tadqiq tarixi”. *Oltin bitiglar* 4: 46-60.

kiritilgan she'riy janrlar tarkibi Sharq adabiyotining devonchilik tartibini takomilga yetkazgan Alisher Navoiyning badiiy mahorat qirralarini, yuksak salohiyatini o'zida namoyon etadi. Shuning barobarida mazkur devonlar shoirning ijodiy o'sish bosqichlari, dunyoqarashi, o'y-kechinmalari, poetik tafakkur olamini ifoda etishi bilan muhim qimmatga ega.

O'z davri va o'zidan keyingi davr adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan Alisher Navoiy ijodiy merosi zamonasidan e'tiboran tadqiq etilib kelinadi. Qolaversa, o'rta asrlar kitobchilik san'atining nodir namunasi sifatida ko'chirilgan shoir ijodi manbalarining dunyo bo'ylab tarqalib ketishi ham Navoiy ijodining xalqaro miqyosda o'rganilishiga asos bo'lgan deyish mumkin. Shoirning lirik merosi zamonaviy davr adabiyotshunosligida Maqsud Shayxzoda, Hamid Sulaymonov, A.Hayitmetov, A.Abdug'afurov, Y.Is'hoqov, N.Komilov, M.Imomnazarov, Dilorom Salohiy va boshqa ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ularda ko'tarilgan masalalar, tahlillar shoir ijodining tub mohiyatini zamon kitobxoniga yetkazishda yetakchi ahamiyat kasb etadi.

Devonning matnshunoslik tadqiqi

Alisher Navoiy lirik merosining o'rganilish tarixida matnshunoslik va adabiyotshunoslik aspektida bajarilgan tadqiqotlarning alohida o'rni bor. Fanda ma'lum, yaxshi adabiy tahlil, kuzatuv to'g'ri, xatosiz matndan boshlanadi. Asl matn tiklanmas ekan, tahlillar ishonchli, mukammal chiqmaydi. Shoirning epik va nasriy asarlari salmog'iga ko'ra yetakchilik qiladigan lirik asarlari manbashunosligi ham alohida bir yo'nalishni tashkil etadi. Keyingi davrlarda topilayotgan yangi qo'lyozmalar ham aynan Navoiy lirikasiga tegishli bo'lib, ular yangilik sifatida bu faoliyatning xalqaro miqyosda yoyilishiga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Xususan, keyingi yillarda A.Erkinov tomonidan topilgan devonlarning yangi nusxalari bo'yicha e'lon qilingan ishlar, M.Imomnazarov, O.Madaliyeva tomonidan Navoiy lirikasi manbalari, tarixiga doir tadqiqotlar matnshunoslik, manbashunoslik ilmi rivojiga sezilarli hissa bo'lib qo'shilmoqda.

"Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti tarkibiga kiruvchi "Favoyid ul-kibar" shoir umrining oxiri, ijodiy kamolotga yetgan bosqichini namoyon etuvchi devon hisoblanadi. Devonda to'qqiz janrdagi 793 ta she'r bo'lib, ular 650 g'azal, 1 mustazod, 2 muxammas, 1 musaddas, 1 musamman, 1 tarji'band, 1 soqiynoma, 50 qit'a, 86 fardni tashkil etadi. "Xazoyin ul-maoniy"ga kiruvchi boshqa

devonlardan farqi – bu devonga barcha turkiy tildagi fardlari va yagona soqiynomasi kiritilgan.

“Favoyid ul-kibar” devoni shoirning ijodiy rejasiga ko’ra yoshlik, yigitlik, o’rta yosh, keksalik davrlariga ko’ra taqsimlangan. Rejaga ko’ra devonlar sirasida mazkur devon ulug’ yosh, ya’ni keksalik lirikasini tashkil etuvchi 45-60 yoshlar orasidagi umrga mo’ljallab ajratilgan bo’lishi lozim. Albatta, “Favoyid ul-kibar”ga kiruvchi g’azallar faqat keksalik davri lirikasini tashkil etmasligi, bu tushuncha nisbiy olinganini Navoiy lirikasi matnini tadrijiy o’rgangan olim Hamid Sulaymon aytib o’tgan [Сулаймон 1959, 1961]. Kiritilgan she’rlar mazmuni nomlanishiga ko’ra nisbiy bo’lsa-da, fanda “Favoyid ul-kibar” devoni shoirning umumiy ma’noda keksalik davri ruhiyatini beruvchi turkiy tildagi oxirgi devon sifatida qadrlanadi.

“Favoyid ul-kibar” devonining o’rganilish tarixini manboshunoslik, matnshunoslik va adabiyotshunoslik kesimida alohida qayd etish maqsadga muvofiq.

Alisher Navoiy lirikasining matniy tadqiqi, joriy alifboga ko’chirilishi matnshunos olim Hamid Sulaymon nomi bilan bog’liq. Dastlabki paytlarda shoir devonlari to’liq nashrga tayyorlanmagani, deyarli barchasi turli fondlarda, ayrimlari noma’lum holatda bo’lgani sabab ularni to’plash, matnni tiklash jarayonida qiyosiy tekshirish va devon matnlarini tiklash ishlari ulkan mehnat edi. Dastlabki devonlardan “Xazoyin ul-maoniy”ga kirgan g’azallar qiyosi, kulliyotdagi to’rt devonning nomlanishiga ko’ra nisbiyligi yuzasidan chiqarilgan xulosalar devon matnlari ustida olib borilgan katta ilmiy tadqiqotdir.

“Xazoyin ul-maoniy” tarkibidagi to’rtinchi devon “Favoyid ul-kibar” “Badoye’ ul-bidoya”, “Navodir un-nihoya” singari alohida kulliyotdan tashqaridagi devon bo’lmagani sabab uning matniy tadqiqi “Xazoyin ul-maoniy” tarkibida yaxlit o’rganiladi. Ya’ni, “Xazoyin ul-maoniy”ning barcha nusxalari “Favoyid ul-kibar”ni ham qamrab oladi. Biroq Alisher Navoiyning o’nlab asarlarini qamrab olgan kulliyotlar tarkibida har doim ham devonlar tartibiga rioya qilingan emas. Dunyo fondlaridagi Navoiy asarlari manbalariga e’tibor berilsa, ba’zida devonlar alohida ham ko’chirilgani ko’zga tashlanadi. Aksariyat, “Badoye’ ul-bidoya”, “Navodir un-nihoya”, “G’aroyib us-sig’ar” devonlari ko’proq, “Favoyid ul-kibar” devoni ham ayrim-ayrim ko’chirilgani kuzatiladi. Xususan, “Favoyid ul-kibar”ning Istanbul kutubxonasidagi 1565, 2747-raqamli nusxalari fikrimiz isbotidir.

Ma'lumki, qo'lyozmalarining eng noyob nusxalari Alisher Navoiy davriga yaqin bo'lganlari hisoblanadi. Shu o'rinda H.Sulaymonov uchun devonlar matnini tiklashda asos bo'lgan qo'lyozmalarni ko'rib o'tsak. Olimning faoliyati Navoiy lirikasini to'liq qamrab olgani, dastlabki devonlarni ham nashrga tayyorlagani uchun ularni chetlab, asosan, "Xazoyin ul-maoniy" manbalarini qayd etamiz. Xususan, ushbu to'rt devon matnini tiklash uchun 27 ta qo'lyozma asosida ishlaganini qayd etadi. Ularning eng asosiylari quyidagilar:

1. Sankt-Peterburg shahri Rossiy Milliy kutubxonasidagi Xanikov fondida saqlanuvchi 55-raqamli kulliyot. Kitob 1499-yil 10-iyulda Hirotda ko'chirilgan. Kulliyotga Alisher Navoiyning 12 ta asari va devonga yozilgan debochasi, jami 13 ta asari kiritilgan. "Favoyid ul-kibar" kulliyot tarkibida 449-510-betni tashkil etadi [Volin 1955, 39; Мадалиева 2021, 138].

2. Dushanbe shahrida Tojikiston FA Sharqshunoslik bo'limidagi 1990-raqamli qo'lyozma. 1499-1500-yillarda ko'chirilgan. 254 varaq.

3. O'zR FA ShI 677-raqamli "Xazoyin ul-maoniy" qo'lyozmasi. XV asr oxiri, XVI asr boshlarida ko'chirilgan. 243 varaqdan iborat. "Favoyid ul-kibar" devoni matnda 182b-243b sahifalarni tashkil etadi. Atoqli navoiyshunos olim Abduqodir Hayitmetov o'zining "Navoiy lirikasi" nomli monografiyasida she'r matnlarini tahlil qilish uchun mazkur qo'lyozmaga tayangan. Olim buning sababini quyidagicha tushuntirib o'tadi: "Navoiy lirikasini o'rganishga kirishganimizda, H.Sulaymonning ishi hali tugallanmagani va nashr etilmagani sababli, biz "Xazoyin ul-maoniy"ning O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan va shu institut katalogida XVI asrga tegishli deb topilgan 677-inventardagi qo'lyozma nusxasi asosida ish olib bordik" [Хайитметов 2015, 41]. Mazkur qo'lyozmaning tarkibiy xususiyatlari O.Madaliyeva tomonidan alohida yoritilgan [Мадалиева 2017, 60-65].

4. Sankt-Peterburgdagi Saltikov-Shchedrin nomidagi xalq kutubxonasi, hozirda Rossiya Milliy kutubxonasidagi Dorn 558-raqamli kulliyot qo'lyozmasi. Kitob 1592-1596-yillarda Ozarbayjonning Qizilog'och shahrida kotib Nazar Ali Fayziy tomonidan ko'chirilgan. 722 varaq. Ahamiyatlisi, "Xazoyin ul-maoniy" alohida devonlar tartibida emas, umumiy alifbo tartibida ko'chirilgan bo'lib, 330b-586a sahifalarda joylashgan [Мадалиева 2021, 143]. Kulliyotda "Xazoyin ul-maoniy" umumiy alifbo tartibida

ko'chirilgan bo'lsa ham, har birini alohida hisoblaganda jami 20 ta asar o'rin olgan.

5. Ozarbayjon FA qo'lyozmalar fondidagi 2377-raqamli qo'lyozma. 1642-43-yillarda ko'chirib tugatilgan. 229 varaq.

6. O'zbFA ShI 1486-raqamli qo'lyozma. XVII asrda Buxoroda ko'chirilgan. 259 varaq. "Favoyid ul-kibar" 159b-295b sahifalarni tashkil etadi [Мадалиева 2017, 60-65].

7. O'zbFA ShI 1315-raqamli qo'lyozma. 634 varaq. XVII asrda ko'chirilgan. Devonlar alohida emas, umumiy alifbo tartibida ko'chirilgan.

8. Hindistondagi Burxonpur nusxasi. 1708/09-yili ko'chirilgan. 760 varaq.

9. O'zbFA Til va adabiyot institutidagi 752-raqamli qo'lyozma. 1835/36-yillarda ko'chirilgan. 493 varaq.

10. O'zbFA ShI 1709-raqamli qo'lyozma. 1838/39-yillarda ko'chirilgan. 477 bet. "Favoyid ul-kibar" 355b-477b sahifalarda joylashgan [Мадалиева 2017, 62-63].

11. Xivadagi shaxsiy kutubxonadagi qo'lyozma. 1856/57-yillarda ko'chirilgan. 299 varaq.

Alisher Navoiyning 1987-2003-yillar davomida 20 jildidan iborat Mukammal asarlar to'plami nashr etildi. Xususan, 3-jilddagi "G'aroyib us-sig'ar" devoniga tahrir hay'ati tomonidan yozilgan so'zboshida bir qancha ma'lumotlar qayd etilgan. Jumladan, 1959-1960-yillardagi nashrda Hamid Sulaymon asosan sobiq ittifoqdagi qo'lyozmalardan foydalangani, biroq keyingi yillarda yana ikki kulliyotning fotonusxasi qo'lga kiritilgani aytiladi. "Bular Alisher Navoiy kulliyotining Istanbulda, To'pqopi saroyi fondida (inv. № 808) saqlanayotgan nusxasi, 901-902-1495-1497-yillari xattot Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan Hirotda ko'chirilgan hamda Parij Milliy kutubxonasida (inv. № 316-317) saqlanayotgan, 930-933/1525-1527-yillarda kotib Ali Hijroniy tomonidan Hirotda ko'chirilgan ikki jildlik kulliyot fotonusxalaridir. Har ikkala kulliyot kompozitsiya va mundarija jihatidan bir-biriga yaqin" [Навоий 1988, 2]. Olim mazkur ikki kulliyot asosida devon matnlari ustida qayta ishlab, kamchiliklarni bartaraf etgani qayd etiladi.

Mazkur kulliyotlar tarkibi haqida tadqiqotlarda batafsil ma'lumot berilgan [Levend 1958, Мадалиева 2021, 128-155]. 808-raqamli To'pqopi kulliyotida "Favoyid ul-kibar" 597b-658b sahifalarni tashkil etadi. Istanbul Sulaymoniya kutubxonasidagi 4056-raqamli kulliyot ham mo'tabar nusxa sanaladi. Hamid Sulaymon har uch "qo'lyozmalarning mukammalligini va ular

dastlabki muallif tahririga yaqin ekanligini, shoir asarlarining mavzui, janr xususiyatlariga ko'ra muntazam joylashganligini" qayd etadi [Сулаймон 1981, 193]. Sulaymoniya kulliyotining ko'chirilgan yili noma'lum. "Favoyid ul-kibar" kulliyotda 584b-646a sahifalardan o'rin olgan. Mazkur manbalar, qo'shimcha terma devonlar "Xazoyin ul-maoniy"dagi har to'rt devon matnini tiklashda asos vazifasini o'tagan.

Hamid Sulaymon Alisher Navoiyning o'zi tasnif qilganidek davrlarga bo'lishda shoirning keksalik davri lirikasini 1486-1499-yillar – 45-60 yoshlar oralig'ida ijod qilingan she'rlarga ajratadi, o'sha davrda yozilgan she'rlarni aniqlash uchun "Xazoyin ul-maoniy"ning ikki nodir nusxasiga tayanganini aytadi. Bular Sankt-Peterburgdagi 55-raqamli (1499-1500), Dushanbedagi 1990-raqamli (1499-1500) nusxalardir [Сулаймонов 1959, 23-24].

Hamid Sulaymonning imkoniyatlari ma'lum ma'noda keng va tor edi deyish mumkin. Kengligi shundaki, Alisher Navoiy devonlari to'liq nashr etilmagani sabab faoliyatning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangani va boshqa ko'plab sabablarni ko'rsatish mumkin.

"Favoyid ul-kibar" devoni ham umumiy devonga xos prinsiplar asosida nashrga tayyorlandi. Devon 20 tomlikda 6-jildni tashkil etadi. Keyinchalik 10 tomlik "To'la asarlar to'plami"da ham o'tgan nashrlardagi matniy nuqsonlar tuzatilib borildi. 2011-yilda O.Davlatov "Xazoyin ul-maoniy"ni qayta tuzatishlar bilan alohida nashr etdi [Давлатов 2011].

"Favoyid ul-kibar"ning Turkiyada tadqiq etilishi

Devonlarning nashrga tayyorlanishi Turkiyada ham alohida katta bir bosqichni tashkil etadi. Ilk devonlan tortib barcha devonlar turk olimlari tomonidan Turkiya kutubxonalarida saqlanayotgan qo'lyozmalari asosida o'rganilgan. Xususan, fan olamida Alisher Navoiy asarlarining Turkiyadagi manbalari borasida Ogoh Sirri Levendning "Istanbul kutubxonalaridagi Navoiy qo'lyozmalari" haqidagi bibliografik tavsifi qimmatli tadqiqot hisoblanadi [Levend 1958]. Xususan, olima Gunay Kut Istanbul To'pqopi kutubxonasidagi 808-raqamli kulliyotning faksimel nashrini tayyorlagan [Kut 2020]. Mazkur ishning afzalligi shundaki, birinchidan, ilmdagi ochiqlik, devonlar bo'yicha ilmiy izlanish olib boruvchi keyingi tadqiqotchilarga qulaylik yaratishi bo'lsa, ikkinchidan, nodir nusxaning ko'p nusxa holatida saqlanib qolishiga ham yordam berishi bilan belgilanadi.

Turkiya kutubxonalarida Alisher Navoiy asarlarining nodir manbalari saqlanishi natijasida ko'plab turk olimlari qo'lyozmalar asosida tadqiqot ishlarini olib borishgan. Xususan, navoiyshunos olimlar Gunay Kut "G'aroyib us-sig'ar" [Kut 1965], Metin Karao'rs "Navodir ush-shabob" [Karaörs 1985], Turkay Kaya "Badoye' ul-vasat" [Kaya 1988], Onal Kaya "Favoyid ul-kibar" [Kaya 1989], Nursel O'zdarendeli "Ilk devon" [Özdarendeli 2001], Bilge Nalbant "Navodir un-nihoya" [Nalbant 2005] devonlarining ilmiy-tanqidiy, qiyosiy-chog'ishtirma, jamlanma matnlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari himoya qilishgan. Yana bir qancha devon nusxalari, adabiyotshunoslik, tilshunoslik kesimidagi ishlarni qo'shgan holda Navoiy lirik merosi matnini o'rganish bo'yicha Turkiyada ko'p va samarali ishlar bajarilgan deyish mumkin.

Umuman, Turkiyadagi milliy boyliklarning yaxshi saqlanishi, xorij va Sharqni bog'lovchi ko'prik sifatidagi joylashuv markazi, mustamlakachilik siyosatini boshidan o'tkazmagani, adabiyotshunoslik ilmidagi uzluksizlik va boshqa ko'plab sabablar ilmiy tadqiqotlar uchun qulay imkoniyat bera olgan.

Ma'lumki, "Xazoyin ul-maoniy" yaxlit kulliyot hisoblanadi. Ba'zida yirik kulliyotlar ichida devonlarning o'rin almashishi kuzatiladi. Yakka holatda har to'rt devonning alohida ko'chirilgan nusxalari ham uchraydi. Istanbuldagi Navoiy devonlari manbalari orasida "Xazoyin ul-maoniy"ning alohida ko'chirilgan nusxalari ham mavjud. Xususan, "G'aroyib us-sig'ar" qo'lyozmalari nisbatan ko'proq, "Favoyid ul-kibar"ning ham bir necha qadimiy nusxalari bor.

Turk olimi Onal Kaya "Favoyid ul-kibar" devoni matni bo'yicha maxsus tadqiqot ishi olib borgan. Nodir manbalar asosida devonning qiyosiy-yig'ma matnini shakllantirgan. Quyida mazkur ish uchun matnni ko'chirishda asos bo'lgan manbalarni ko'rib o'tamiz [Kaya 1989, 7-11]:

1. To'pqopi kutubxonasidagi Revan 808-raqamli kulliyot. Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan Hirotda ko'chirilgan. "Favoyid ul-kibar" devonida 627 g'azal, 1 mustazod, 2 muxammas, 1 musaddas, 1 musamman, 1 tarjiband, soqiynoma, 48 qit'a, 84 fard bor.

2. Sulaymoniya Fotih kutubxonasidagi 4056-raqamli kulliyot. "Favoyid ul-kibar"da 657 g'azal va boshqa janrlar bor.

3. Parijdagi 316-317-raqamli kulliyot. 1526-27-yillarda Ali Hijroniy tomonidan Hirotda ko'chirilgan.

4. Istanbul universiteti kutubxonasidagi 1565-raqamli "Favoyid ul-kibar"ning 948/1540-yilda alohida ko'chirilgan

nusxasi. Kotib Jamshid. 643 g'azal, 85 fard va boshqa janrlar mavjud.

5. Istanbul universiteti kutubxonasidagi 2794-raqamli "Favoyid ul-kibar"ning alohida ko'chirilgan nusxasi. Kotib Husayn ibn Haydar al Husayniy Jurjoniy. 1043/1633-yilda ko'chirilgan. Mazkur devonda she'r matnlari asosiy sahifadan tashqari hoshiyaga ham ko'chirilgan.

6. Alisher Navoiyning 1963-65-yillarda nashr etilgan 15 tomlik "Asarlar"idagi "Favoyid ul-kibar" matni asos qilib olingan. Tahrir hay'ati: Oybek, G'afur G'ulom, Vohid Zohidov, Aziz Qayumov, Hamid Sulaymon, Porso Shamsiyev, Hodi Zarif, Ramz Bobojon.

Ko'rinadiki, matniy tadqiq uchun 5 ta manba va 1 ta nashr asos qilib olingan. Manbalarning 4 tasi Istanbulda saqlanadi, 1 tasi esa Parij kulliyoti. Onal Kaya manbalarni raqamlab chiqar ekan, eng ishonchli va qadimiy manba sifatida 808-raqamli kulliyotni oladi, unga eng yaqini Parij kulliyoti deb belgilaydi. Ikki nusxadagi farqliliklar 4056, 1565 nusxalar va Hamid Sulaymon nashri bilan aynan o'xshash. Hamid Sulaymon nashri eng mukammali bo'lib, qadimiy manbalar asosida tayyorlangan, deb ta'kidlaydi. "Favoyid ul-kibar"ning alohida ko'chirilgan 2797 nusxasi o'zgachaliklarga ega, umuman 1565, 2797-raqamli qo'lyozmalar devonning alohida nusxalari bo'lgani uchun jalb etilgani atiladi.

Mazkur olti tayanch manbalardan so'ng yana qo'shimcha manbalar ham jalb etilgan. Bular:

1. Anqara TDK kutubxonasi 33-raqamli "Favoyid ul-kibar" qo'lyozmasi.

2. Istanbul universiteti kutubxonasidagi 930/1523-yil Alovuddin Mahmud tomonidan Hirotida ko'chirilgan 5669-raqamli qo'lyozma.

3. Sankt-Peterburgdagi Xanikov fondi 55-raqamli kulliyot.

4. Ko'nya Genel kutubxonasidagi 6623-raqamli kulliyot.

5. London Osiyo jamiyati kutubxonasidagi 47-raqamli kulliyot.

6. Istanbul universiteti kutubxonasidagi 5452-raqamli kulliyot. 1232/1816-yil ko'chirilgan.

7. Sankt-Peterburgdagi 7-raqamli nusxa. 1241/1825-yil Abdurrahim tomonidan ko'chirilgan.

8. Sankt-Peterburgdagi 9-raqamli qo'lyozma. 1281/1864-yil ko'chirilgan.

Mazkur manbalar qo'shimcha sifatida olinib, yuqoridagi olti manba asos manba qilib olingan. Onal Kaya devonning Turkiyadagi manbalarini ko'proq asos qilib oladi. Jumladan, Istanbul

universiteti kutubxonasida “Favoyid ul-kibar”ning ikki nusxasi mavjud. 1565, 2797 nusxalari. Olim Hamid Sulaymon foydalangan Toshkent, Dushanbe nusxalarini ko’rsatmaydi. Ularning o’rniga mo’tabar manbalarni qamrab olgan Hamid Sulaymon nashridan manba sifatida foydalanganini qayd etadi. Sankt-Peterburgdagi Xanikov № 55 raqamli qo’lyozmani S.Volin tasnifi asosida “Favoyid ul-kibar” devoniga tegishli o’rinlarni tavsiflagani aniq. Bizningcha, olim ularni ko’rmagan, faqat ma’lumot uchun keltirib o’tgan bo’lishi kerak. Hamid Sulaymon 55-raqamli qo’lyozmani eng nodir manba sifatida qayd etadi. Dorn tavsiflagan 558-raqamli kulliyot ham mo’tabar manba bo’lishi barobarida unda devonlar alohida emas, g’azallar umumiy alifbo tarzida terib chiqilgan. Ya’ni, barcha devonlardagi alif bilan boshlanuvchi g’azallar birinchi berilgan, so’ng boshqa harflar ketma-ketligida terilgan. Bunday tartib ayrim devonga tegishli g’azalni ajratib olishda qiyinchilik tug’diradi. Hamid Sulaymon tanqidiy matn tuzish jarayonida shu tartibdagi bir qancha Toshkent nusxalaridan ham foydalangan.

Onal Kaya tadqiqotida matndagi har bir g’azal raqamlangan, arab alifbocidagi matnlar ilova qilinmagan, turk-lotin alifbosida ko’chirilib, qiyosiy matn shakllantirilgan. Mazkur dissertatsiya asosida Onal Kaya devonni ham nashr qilgan [Kaya 1996].

Turk olimlari rus adabiyotshunoslarining tadqiqotlaridan ham unumli foydalanganlar. S.Volinning mazkur nashri turk tiliga Rejema Uyg’un tomonidan turk tiliga o’girilgan [Volin 1955]. Hozirgi kunda ham davom etib kelayotgan Sankt-Peterburg kutbxonalaridagi yopiqlik tadqiqotchilarning masofadan turib ma’lumot olish imkoniyatini cheklaydi. Shu ma’noda Hamid Sulaymon Navoiy devonlarining eng qadimiy nashrlarini o’z ko’zi bilan ko’rgan olim sifatida o’zbek matnshunosligida e’tirof etiladi. Bu o’zbek ilm-fani-ning yutug’i hamdir. Har holda Hamid Sulaymon foydalangan manbalar orasida deyarli butun dunyodagi manbalar, yana O’zbekistondagi mo’tabar nusxalar ham borligi ishning ilmiy qimmatini oshiradi. O’zbR FA ShI da Alisher Navoiyning qo’lyozma merosi salmoqli qismni tashkil etadi. Toshbosma matbaalardagi Navoiy asarlarining ommaviy nashrlari ham garchi juda nodir bo’lmasada, ana shu xazinani to’ldiradi. Noshirlar, kotiblar ko’chirishda foydalangan nusxalar ham o’zida qadimiy manbalardan darak beradi.

Devonning Tabrizdagi nashri

Eronning Tabriz shahri Alisher Navoiy asarlari eng ko’p

ko'chirilgan, miniatyuralar ishlangan muqaddas maskanlardan biridir. Zero, Istanbulda saqlaanyotgan ko'plab qo'lyozmalar Tabrizlik kotiblar tomonidan ko'chirilgan. Navoiy asarlari uchun tuzilgan Fath Ali Kojariyning lug'ati ham bu yerda Navoiyga muhabbat o'zgacha ekanligini ko'rsatadi. Umuman, shoirlarning vatani hisoblangan Tabriz tarixan Navoiy asarlarini o'g'uz turkiylari sevib mutolaa qiladigan joy bo'lgan. Bu yerda bir qator navoiyshunos olimlar mazkur faoliyatni davom ettirmoqdalar. Eronlik olim G'ulomreza Razmi 2023-yilda "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotini to'liq nashrga tayyorladi. Olim kulliyotga kiruvchi har bir devonni alohida nashr etgan. "Xazoyin ul-maoniy"ni tiklash jarayonida 16 ta qo'lyozmadan foydalanadi [Razmi 2023]. Xususan, "Favoyid ul-kibar" devonini tayyorlash uchun 7 ta qo'lyozmani asos qilib oladi:

1. Istanbuldagi To'pqopi 808-raqamli kulliyot.
2. Parijdagi 316-317-raqamli kulliyot.
3. Istanbul universitetidagi 1565-raqamli qo'lyozma.
4. Eron majlis qo'lyozmasi.
5. Tabriz kutubxonasidagi ikki qo'lyozma.
6. Istanbul Fotih kutubxonasi 4056-raqamli kulliyot.

Olim nashrni arab alifbosida tayyorlangan. Toshkent, Dushanbe, Sankt-Peterburg nusxalari jalb qilinmagan.

Devonlar boshqa davlatlarda shu tartibda o'rganilgani uchun ba'zida qayta ishlashga zarurat yo'qdek tuyuladi. Turkiyadagi ishlar usmonli turkchasida tayyorlanganini ham e'tiborda tutish lozim bo'ladi. O'zbekistonda Hamid Sulaymon yaratgan ilmiy-tanqidiy matndan so'ng qayta bu tartibdagi ishlar zarur emas, deb hisoblangan.

Alisher Navoiy devonlari manbalari qiyosi bo'yicha maxsus tadqiqot olib borgan O.Madaliyeva "Favoyid ul-kibar"ning O'zR FA ShI da XV asrda Xursonda ko'chirilgan alohida nusxasi borligini qayd etadi [Мадалиева 2021, 183].

"Favoyid ul-kibar" adabiyotshunoslik obyekti sifatida

Alisher Navoiyning lirik merosini o'rganish zaruratini adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- a) adibning o'zi ijod etgan janrlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi nuqtayi nazaridan;
- b) ilk devonlardan tortib shoirning keksalik davriga qadar badiiy mahoratining o'sib borishi, ijodiy evolyutsiyasi;
- v) lirik she'rlarni mazmuniga ko'ra mavzuiy tasniflagan holda;

g) dastlabki devonlardan “Xazoyin ul-maoniy”ga kirgan g’azallarning holati, muallif tahriri masalasi bo’yicha;

d) shoirning badiiy mahorati, uslub va til xususiyatlari bo’yicha va h.k.

Devonlar epik dostonlar singari katta, yaxlit syujetga ega emasligi uchun alohida o’rganish uchun tadqiqot obyekti emasdek tuyuladi. Devonlardagi g’azallar doimo mavzusi, g’oyasi, badiiyati, janriga ko’ra umumiy va alohida o’rganiladi. Devonlarni alohida o’rganishga ulardagi she’rlarning taqsimlanishi va nomlanishi asos beradi. Alisher Navoiyning yoshlik, yigitlik, o’rta yosh, keksalik davri lirikasini o’z ichiga qamrovchi (nisbiy bo’lsa-da) devonlar umr, fasllarga ko’ra, yana shoirning ijodiy kamolot bosqichlarini o’rganishda asos vazifasini o’taydi.

O’tgan davrlar mobaynida Alisher Navoiy lirikasi bo’yicha Maqsud Shayxzoda, A.Hayitmetov, A.Abdug’afurov kabi olimlar tadqiqot ishlarini olib bordilar. Adibning ilk yoshlik lirikasi Yo.Is’hoqov [Is’hoqov 1965], keksalik davri lirikasi H.Jo’rayev tomonidan o’rganilgan [Jo’raev 1993]. Habibulla Jo’rayevning tadqiqoti garchi “Alisher Navoiyning keksalik lirikasi” deb nomlansa-da, aynan “Favoyid ul-kibar” bilan chegaralangan emas. Har to’rt devonga taqsimlangan Navoiyning keksalik kayfiyatini beruvchi she’rlar saralab olingan va tahlilga tortilgan. Shoirning lirikasini davrlarga bo’lib o’rganish she’rlarning yaratilishi tarixi, yili va boshqa ko’plab masalalarning ochilishiga xizmat qiladi.

Xulosa

Ko’rinadiki, Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devoni manbalari butun dunyo kutubxonalarida saqlanadi. Yuqoridagi olimlarning o’z faoliyatida ishlatgan manbalari sirasida Turkiya nusxalari yetakchilik qiladi. Hamid Sulaymonning yutug’i fanda mo’tabar hisoblangan manbalarning aksariyatidan matnni ko’chirishda foydalanganidir. Bugun mazkur manbalarni qiyosiy o’rganish har biriga xos matniy xususiyatlarni yoritishga xizmat qiladi. Bugun turli kulliyotlar tarkibidagi devonlarni o’ziga xos matniy xususiyatlarini saqlagan holda qiyosiy matn tayyorlash ham eng ma’qul, ommalashgan, xalqaro ilmiy jamoatchilik tomonidan qabul qilingan faoliyat hisoblanadi. Tobora yaxlitlashib borayotgan dunyoda ilmlar, tadqiqot natijalari ham birlashib bormoqda. Albatta, erishilgan natijalarni o’rganish, ilmiy hamkorlik yo’lida muloqot qilish fanda ijobiy natijalar berishi shubhasiz.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1959. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. Тошкент: ЎзФА нашриёти.
- Алишер Навоий. 1988. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 3-жилд: Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар. Илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймон. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1990. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 6-жилд: Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-кибар. Илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймон. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 2011. Фавойид ул-кибар. Хазойин ул-маоний. Тўртинчи девон. Тошкент: Tamaddun.
- Alisher Navoiy. 2023. *Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib us-sig'ar*. Tashih: Razmi, Gholamreza. Tabriz: Tajaddud.
- Alisher Navoiy. 2023. *Xazoyin ul-maoniy. Navodir ush-shabob*. Tashih: Razmi, Gholamreza. Tabriz: Tajaddud.
- Alisher Navoiy. 2023. *Xazoyin ul-maoniy. Badoyi' ul-vasat*. Tashih: Razmi, Gholamreza. Tabriz: Tajaddud.
- Alisher Navoiy. 2023. *Xazoyin ul-maoniy. Favoyid ul-kibar*. Tashih: Razmi, Gholamreza. Tabriz: Tajaddud.
- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo'lyozma. To'pqopi saroyi kutubxonasi. Revan 808-inv. raqam.
- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo'lyozma. Fransiya Milliy kutubxonasi. Suppl. Turc. 317-inv. raqam.
- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo'lyozma. Sulaymoniya kutubxonasi, Fotih fondi. 4056-inv. raqam.
- Жўраев Ҳабибулло. 1993. Алишер Навоийнинг кексалик даври лирикаси. Филология фанлари номзоди диссертацияси. Тошкент.
- Исҳоқов, Ё. 1983. *Навоий поэтикаси*. Тошкент: Фан.
- Исҳоқов, Ё. 1965. *Алишер Навоийнинг илк лирикаси*. Тошкент: Фан.
- Ҳайитметов, А. 2016. *Навоий лирикаси*. Тошкент: O'zbekiston.
- KUT Günay. 2020. *Külliyat-ı Nevayi: İnceleme, Tıpkıbasım. İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu*.
- KUT Günay. 2003. *Ali Şir Nevāyi, Ğarā'ibü's-Şığar İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- KAYA Türkey. 1988. *Ali Şir Nevayi Bedayi'u'l-Vasat* (inceleme-metin-dizin). Doktora tezi. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA Önal. 1989. *Ali Şir Nevayi «Fevayidü'l-Kiber»* (inceleme-metin-dizin). Doktora tezi. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA Önal. 1996. *Ali Şir Nevayi. Fevayidü'l-Kiber*. Ankara Üniversitesi.
- KARAÖRS, Metin. 1985. *Ali Şir Nevāyi, Nevadirü's-Şebāb*. Doktora tezi, İstanbul.
- LEVEND Âgâh Sırrı. 1958. "Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 6: 127-209.
- ÖZDARENDELİ Nursel. 2001. *Ali Şir Nevayi. İlk Divan*. inceleme-metin-dizin.

- Doktora tezi. Trakya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1007 s.
- NALBANT, Bilge Özkan. 2005. *Ali Şir Nevâyi, Nevâdirü'n-Nihâye*. (İnceleme, Metin, Dizin, Notlar). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara. Nalbant.
- Мадалиева, О. 2021. *Алишер Навоий девонлари қўлёзмаларининг таркибий-қийёсий тадқиқи*. Тошкент: Donishmand ziyosi.
- Мадалиева, О. 2017. “Хазойин ул-маоний” девонининг ноёб қўлёзмалари ҳақида”. *Шарқшунослик* 3: 60-65.
- Сулаймон, Ҳамид. 1959. “Хазойин ул-маоний” текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари”. *Сўзбоши*, 5-37. *Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар*. Тошкент: ЎзФА нашриёти.
- Сулейманов, Х. 1955-1961. *Текстологическое исследование лирики Алишера Навои*. В трех томах. Диссертация доктора филологических наук. Том I-II. Ташкент-Москва.
- Сулайманов, Ҳ. 1981. “Алишер Навоийнинг Париж куллийети”. *Шарқ юлдузи* 2: 191-194.
- Volin, S. L. (Çev. Rasime Uygun), 1955. ‘Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları Hakkında’. *TDAY-Belleten* 99-141. Ankara.
- Шайхзода, Мақсуд. 1948. “Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида (“Ғаройибус-сиғар” бўйича). *Улуғ ўзбек шоири*, 131-158. Тошкент: ФАН.

Sources of Alisher Navoi's divan “Favoid ul-kibar”, history of textual research

Ozoda Tojiboeva¹

Abstract

Alisher Navoi, who worked a lot in the lyrical genres of classical literature, is the most prolific poet of Turkish literature. Since that time, the poetic works of Alisher Navoi have been highly valued by his contemporaries. He had a great influence on the work of poets of the fraternal peoples of his time and later times. The study of the poet's lyrical heritage occupies a special place in Navoi studies of the twentieth century.

¹ Ozoda T. Tojiboeva – Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: ozoda@navoiy-uni.uz

ORCID-ID: 0000-0003-4742-8357

For citation: Tojiboeva, O.T. 2023. “Sources of Alisher Navoi's divan “Favoid ul-kibar”, history of textual research”. *Golden scripts* 4: 46-60.

The study of the poet's lyrical heritage has been widely studied from the point of view of source studies and literary criticism, and new results have been obtained. The innovations of subsequent years also correspond to the origins of the lyrical heritage.

This article highlights the history of the study of "Favoyid ul-Kibar", which is part of the collection "Khazain ul-Maoni".

Key words: *lyrics, devan, genre, era, textual criticism, literary criticism.*

References

- Alisher Navoiy. 1959. *Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib us-sig'ar*. Toshkent: O'zFA nashriyoti.
- Alisher Navoiy. 1988. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik. 3-jild: *Xazoyin ul-maoniy: G'aroyib us-sig'ar*. Ilmiy-tanqidiy matn asosida nashrga tayyorlovchi: Hamid Sulaymon. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1990. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik. 6-jild: *Xazoyin ul-maoniy: Favoyid ul-kibar*. Ilmiy-tanqidiy matn asosida nashrga tayyorlovchi: Hamid Sulaymon. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 2011. *Favoyid ul-kibar. Xazoyin ul-maoniy*. To'rtinchi devon. Toshkent: Tamaddun.
- Alisher Navoiy. 2023. *Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib us-sig'ar*. Tashih: Razmi, Gholamreza. Tabriz: Tajaddud.
- Alisher Navoiy. 2023. *Xazoyin ul-maoniy. Navodir ush-shabob*. Tashih: Razmi, Gholamreza. Tabriz: Tajaddud.
- Alisher Navoiy. 2023. *Xazoyin ul-maoniy. Badoyi' ul-vasat*. Tashih: Razmi, Gholamreza. Tabriz: Tajaddud.
- Alisher Navoiy. 2023. *Xazoyin ul-maoniy. Favoyid ul-kibar*. Tashih: Razmi, Gholamreza. Tabriz: Tajaddud.
- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo'lyozma. To'pqopi saroyi kutubxonasi. Revan 808-inv. raqam.
- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo'lyozma. Fransiya Milliy kutubxonasi. Suppl. Turc. 317-inv. raqam.
- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo'lyozma. Sulaymoniya kutubxonasi, Fotih fondi. 4056-inv. raqam.
- Jo'raev Habibullo. 1993. *Alisher Navoiyning keksalik davri lirikasi*. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Toshkent.
- Is'hoqov, Yo. 1983. *Navoiy poetikasi*. Toshkent: Fan.
- Is'hoqov, Yo. 1965. *Alisher Navoiyning ilk lirikasi*. Toshkent: Fan.
- Hayitmetov, A. 2016. *Navoiy lirikasi*. Toshkent: O'zbekiston.
- KUT Günay. 2020. *Külliyat-ı Nevayi: İnceleme, Tıpkıbasım. İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu*.
- KUT Günay. 2003. *Alj Şjr Nevāyij, Ğarāōibü's-Şıĝar İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- KAYA Türkyay. 1988. *Ali Şir Nevayi Bedāyī'u'l-Vasat* (inceleme-metin-dizin). Doktora tezi. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA Önal. 1989. *Ali Şir Nevayi «Fevayidü'l-Kiber»* (inceleme-metin-dizin). Doktora tezi. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

1382 s.

- KAYA Önal. 1996. Ali Şir Nevayi. *Fevayidü'l-Kiber*. Ankara Üniversitesi.
- KARAÖRS, Metin. 1985. *Ali Şir Nevāyî, Nevadirü's-Şebāb*. Doktora tezi, İstanbul.
- LEVEND Âgâh Sırrı. 1958. "Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 6: 127-209.
- UZDARENDELI Nursel. 2001. *Ali Şir Nevayi. İlk Divan*. inceleme-metnizinin. Doktora tezi. Trakya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- NALBANT, Bilge Özkan. 2005. *Ali Şir Nevāyî, Nevādirü'n-Nihāye*. (İnceleme, Metin, Dizin, Notlar). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara. Nalbant.
- Madaliev, O. 2021. *Alisher Navoiy devonlari qo'lyozmalarining tarkibiy-qiyosiy tadqiqi*. Toshkent: Donishmand ziyosi.
- Madaliev, O. 2017. "Xazoyin ul-maoniy" devonining noyob qo'lyozmalari haqida". *Sharqshunoslik* 3: 60-65.
- Sulaymon, Hamid. 1959. "Xazoyin ul-maoniy" tekstlarini o'rganish va nashrga tayyorlashning asosiy masalalari". *So'zboshi*, 5-37. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib us-sig'ar. Toshkent: O'zFA nashriyoti.
- Suleymanov, X. 1955-1961. *Tekstologicheskoe issledovanie liriki Alishera Navoi. V trex tomax*. Dissertasiya doktora filologicheskix nauk. Tom I-II. Tashkent-Moskva.
- Sulaymanov, H. 1981. "Alisher Navoiyning Parij kulliyoti". *Sharq yulduzi* 2: 191-194.
- Volin, S. L. (Çev. Rasime Uygun), 1955. 'Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları Hakkında'. *TDAY-Belleten* 99-141. Ankara.
- Shayxzoda, Maqsud. 1948. "Navoiyning lirik qahramoni haqida ("G'aroyibus-sig'ar" bo'yicha). *Ulug' o'zbek shoiri*, 131-158. Toshkent: FAN.